

نقش حوزه علمیه در تحول نظام تربیت دینی تمدن ساز

فاطمه بیگلری^۱

چکیده

حوزه‌های علمیه به‌عنوان کهن‌ترین و پایدارترین نهادهای آموزشی و فرهنگی جهان اسلام، نقشی تعیین‌کننده در حفظ، تبیین و گسترش معارف دینی بر عهده داشته‌اند. در عصر حاضر، تحولات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی، این نهاد را با ضرورت بازنگری در شیوه‌ها، ساختارها و اهداف نظام تربیت دینی مواجه ساخته است. پژوهش حاضر با رویکردی تحلیلی - تاریخی، به بررسی ظرفیت‌ها، عملکردها و تجربه‌های حوزه علمیه در مسیر تحول نظام تربیت دینی با رویکرد تمدن‌ساز پرداخته و نشان می‌دهد که این تحول، نتیجه هم‌افزایی عوامل علمی - پژوهشی، منابع انسانی، نوآوری‌های برنامه‌ریزی درسی، بهره‌گیری از فناوری‌های نوین ارتباطی و گسترش شبکه تبلیغی در گستره ملی و فراملی است. بررسی سه مقطع تاریخی (دوران کلاسیک، دوران معاصر پیش از انقلاب، و دوران انقلاب اسلامی) بیانگر این است که تغییر مأموریت حوزه از آموزش سنتی متون دینی، به هدایت آگاهانه گفتمان تمدن نوین اسلامی، محصول ضرورت‌های داخلی و فشارهای محیطی بوده است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که پیوند میان میراث کهن علمی حوزه و روش‌های نوین آموزشی، ظرفیت‌هایی فراتر از مرزهای جغرافیایی ایجاد کرده که می‌تواند در شکل‌دهی به تمدن نوین اسلامی، الگویی الهام‌بخش برای مراکز آموزشی جهان اسلام باشد.

کلیدواژه: حوزه علمیه، نظام تربیت دینی، تمدن، انقلاب اسلامی.

۱- طلبه سطح دو مدرسه علمیه فاطمه الزهرا سلام الله علیها داراب

مقدمه

حوزه‌های علمیه، طی قرون متمادی به‌عنوان مهم‌ترین نهاد دینی شیعه، وظیفه آموزش علوم اسلامی و تربیت علمای دین را بر عهده داشته‌اند. این نقش در عصر حاضر با چالش‌ها و فرصت‌های بی‌سابقه‌ای مواجه شده است: تغییرات شتابان فرهنگی، گسترش فناوری‌های ارتباطی، و شکل‌گیری گفتمان تمدن نوین اسلامی. پرسش اساسی آن است که حوزه، چگونه می‌تواند با حفظ وفاداری به سنت علمی خود، نظام تربیت دینی را به مدلی تمدن‌ساز و پاسخ‌گو به نیازهای روز تبدیل کند. عدم بازنگری در روش‌ها و محتوا، خطر گسست میان نسل جدید و معارف اصیل اسلامی را افزایش می‌دهد، در حالی که بهره‌گیری هوشمندانه از ظرفیت‌های نو، می‌تواند حوزه را به موتور محرکه تحول فرهنگی و اجتماعی بدل سازد.

ضرورت این تحقیق از آن‌جاست که تحولات جهانی، فشارهای هویتی بر جوامع اسلامی و نیاز به الگوهای بومی پیشرفت، همه بر نقش بی‌بدیل حوزه در مهندسی فرهنگی جامعه تأکید دارند. در شرایطی که تربیت دینی با رقابت شدید جریان‌های غیردینی و شبه‌دینی در فضای مجازی مواجه است، بازتعریف راهبردهای حوزه، نه یک انتخاب، بلکه ضرورتی اجتناب‌ناپذیر برای بقا و اثرگذاری تمدنی است.

هدف اصلی، تبیین ظرفیت‌ها، فرصت‌ها و چالش‌های حوزه علمیه در مسیر تحول نظام تربیت دینی با رویکرد تمدن‌ساز است. همچنین، پژوهش می‌کوشد با واکاوی تجارب تاریخی و بررسی نمونه‌های موفق، راهکارهایی عملی برای تقویت پیوند میان سنت و نوآوری، و ارتقای کارآمدی تربیت دینی ارائه دهد.

در کتاب «حوزه و بایسته‌های تمدن نوین اسلامی» (اعرافی، ۱۴۰۰)، نقش حوزه در گفتمان‌سازی و مدیریت معرفتی برای امت اسلامی بررسی شده است. همچنین، مقاله «نظام تربیت دینی و الزامات تمدن‌سازی» (موسویان، ۱۳۹۹) به تحلیل نظری مبانی تربیت دینی و ضرورت بازمهندسی آن پرداخته است. هرچند این آثار به شناخت کلی موضوع کمک کرده‌اند، ولی تمرکز بیشتر آن‌ها بر مباحث نظری بوده و بررسی جامع ظرفیت‌ها و عملکرد واقعی حوزه در بستر تاریخی و معاصر کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

مقاله کنونی با ترکیب دو رویکرد تحلیل تاریخی و بررسی عملکرد معاصر، هم گذشته حوزه را در سه دوره مهم تاریخی (کلاسیک، معاصر پیش از انقلاب، و انقلاب اسلامی) بازخوانی می‌کند و هم به ظرفیت‌های امروزی و تجربه‌های میدانی آن در عرصه تربیت دینی می‌پردازد. این ترکیب، مزیت اصلی مقاله نسبت به پژوهش‌های موجود است که غالباً تنها یک وجه از ماجرا را برجسته کرده‌اند. سؤالات پژوهش عبارتند از:

حوزه علمیه چه نقش تاریخی در هدایت و تحول نظام تربیت دینی ایفا کرده است؟ مهم‌ترین ظرفیت‌های علمی، انسانی و فناورانه حوزه برای تربیت دینی تمدن‌ساز کدام‌اند؟

الف: مفاهیم

در زیر به بررسی مفهوم تحول و نظام تربیتی و تمدن در لغت و اصطلاح پرداخته می‌شود.

۱. تحول

در لغت عرب، واژه «تحول» از ریشه «ح و ل» به معنای دگرگونی، انتقال از حالی به حال دیگر، و تغییر در صفت یا ماهیت آمده است. در لسان العرب، ابن منظور تحول را «الانتقال من شأن إلى شأن» می‌داند؛ یعنی تغییری که هم به بعد ظاهری و هم به بعد جوهری می‌تواند تعلق گیرد.^۱

در اصطلاح علوم انسانی و اجتماعی، «تحول» به فرایند تغییر بنیادین در ساختارها، باورها یا روش‌ها اطلاق می‌شود که نه تنها جنبه کمی (افزایش یا کاهش) بلکه سویه کیفی (بهبود یا انحطاط) را دربرمی‌گیرد. در حوزه تعلیم و تربیت، تحول، دگرگونی آگاهانه و هدفمند در شیوه‌ها و محتوا برای تحقق اهداف متعالی است، به گونه‌ای که پاسخگوی نیازهای جدید جامعه و الزامات آینده باشد.

تحول در معنای عمیق خود، عبارت است از دگرگونی در بنیادهای فکری، اخلاقی و ساختارهای اجتماعی، به نحوی که مسیر حیات جامعه به سمت تحقق مفاهیم عالی انسانی حرکت کند.^۲

در مدیریت و تعلیم و تربیت: «تحول» را «فرایندی نظام‌مند و هدفمند برای تغییر در اهداف، محتوا و روش‌های سازمان، جهت پاسخ به نیازهای نو» تعریف کرده‌اند.^۳

۱ - ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۱۱، ص ۱۸۳

۲ - مطهری، مرتضی، انسان و سرنوشت، ص ۱۰۵.

۳ - نادری، عزت‌الله، و سیف، علی‌اکبر، روان‌شناسی تربیتی، ص ۲۷۳

۲. نظام تربیت دینی

«نظام» در لغت عرب از ریشه «ن ظ م» به معنای رشته‌ای است که دانه‌ها را به هم پیوند می‌دهد^۱ و در اصطلاح به مجموعه‌ای هماهنگ از اجزاء و روابط گفته می‌شود که در جهت تحقق هدفی مشترک عمل می‌کنند.^۲

«تربیه» از ریشه «ر ب و» به معنای پروردن، نمو دادن و هدایت کردن آمده است^۳ و در معنای اصطلاحی، مجموعه‌ای از اقدامات سنجیده برای رشد همه‌جانبه انسان در ابعاد جسمی، عقلی، عاطفی و معنوی است. ترکیب «تربیت دینی» در اصطلاح علوم تربیتی به نظامی گفته می‌شود که غایت آن پرورش انسان بر اساس آموزه‌های وحیانی و ارزش‌های الهی است. بنابراین، «نظام تربیت دینی» مجموعه‌ای از نهادها، محتواها، روش‌ها و روابط سازمان‌یافته‌ای است که مأموریت اصلی آن، هدایت متربی به سوی ایمان، معنویت و زندگی مبتنی بر شریعت است. نظام تربیت دینی عبارت است از مجموعه عناصر و روابطی که تعلیم و تربیت را بر مبنای وحی، عقل و تجربه سامان می‌دهد، به گونه‌ای که غایت آن تقرّب به خداوند و شکوفایی فطرت باشد. در جامعه‌شناسی دین: «نظام تربیت دینی، فرایند نهادمند انتقال و درونی‌سازی ارزش‌ها و نمادهای دینی در نسل‌های متوالی یک جامعه است».^۴

در حوزه علمیه: تعریفی که آیت‌الله جوادی آملی می‌دهند این است که «تربیت دینی، پرورش استعدادهای علمی و عملی انسان در چارچوب شریعت و تحت هدایت معصوم یا نایب معصوم است».^۵

۳. تمدن‌سازی

«تمدن» در زبان عربی معاصر از واژه «مدنیّه» و «حضاره» استفاده می‌شود که هر دو بر فرهنگ و سازمان اجتماعی پیشرفته دلالت دارند. ریشه «مدن» در لغت به معنای اقامت در شهر و پابندی به قوانین زندگی جمعی است.^۶

۱ - راغب اصفهانی، محمد، مفردات، ج ۲، ص ۳۲۱

۲ - نادری، عزت‌الله، و سیف، علی‌اکبر، روان‌شناسی تربیتی، ص ۲۳۷

۳ - الزبیدی، مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۱۰، ص ۱۷۴

۴ - برگر، پیتر، جامعه‌شناسی دین، ترجمه فریدون وحید، ص ۱۱۲.

۵ - جوادی آملی، عبدالله، تربیت دینی در قرآن کریم، ص ۳۵.

۶ - فیروزآبادی، مجدالدین محمد، القاموس المحيط، ج ۳، ص ۲۲۷

در اصطلاح علوم اجتماعی، تمدن مجموعه‌ای از دستاوردهای مادی و معنوی یک جامعه در بستر زمان است که ساختارهای اجتماعی، نظام باورها، علوم و فنون، هنر و اخلاق را دربر می‌گیرد. «تمدن‌سازی» به فرآیند آگاهانه طراحی و ایجاد ساختارها، نهادها و فرهنگ‌هایی گفته می‌شود که زمینه‌ساز شکوفایی فکری، اخلاقی، علمی و اقتصادی جامعه بر اساس جهان‌بینی معین است. در گفتمان انقلاب اسلامی، تمدن‌سازی معطوف به ایجاد جامعه‌ای است که بر اصول توحید، عدالت و معنویت استوار است.

تمدن‌سازی عبارت است از فرایند تکوین همه‌جانبه ساختارهای فرهنگی، اقتصادی، علمی و سیاسی بر پایه جهان‌بینی الهی.^۱

رهبر معظم انقلاب تمدن‌سازی را «ایجاد جامعه اسلامی کامل از نظر عدالت، معنویت، دانش و پیشرفت» معرفی می‌کنند که پس از مراحل انقلاب، نظام، دولت و جامعه اسلامی تحقق می‌یابد.^۲

۴. نسبت سه مفهوم در چارچوب اسلامی

از منظر اندیشه اسلامی، «تحول» ابزار و مسیر، «نظام تربیت دینی» بستر و روش، و «تمدن‌سازی» غایت و مقصد است. بدون تحول آگاهانه در ساختارهای تربیتی، نظام تعلیم و تربیت دینی دچار رکود و فاصله از الزامات عصری می‌شود و در نتیجه، امکان دستیابی به تمدن اسلامی نوین تضعیف می‌گردد. تربیت دینی تمدن‌ساز باید هم از نظر مبانی به وحی و سنت متصل باشد و هم از نظر روش‌ها، ظرفیت پاسخگویی به نیازها و چالش‌های زمان را داشته باشد. این ارتباط سه‌گانه در بیانات رهبر معظم انقلاب، ذیل مراحل «انقلاب اسلامی»، «نظام اسلامی»، «دولت اسلامی»، «جامعه اسلامی» و «تمدن اسلامی» تبیین شده که در همه آنها، تحول مستمر در نظام تربیت دینی به‌عنوان شرط پیشرفت و پایداری تاکید شده است.^۳

ب: نسبت دین، تربیت و تمدن در اندیشه اسلامی

در اندیشه اسلامی، دین، زیربنای هر نظام تربیتی و تمدنی است؛ زیرا دین مجموعه‌ای از عقاید، ارزش‌ها و احکام الهی را ارائه می‌دهد که مسیر رشد فرد و جامعه را تعیین می‌کند. قرآن کریم این پیوند را آشکار می‌سازد:

۱ - پارسانیا، حمید، تمدن اسلامی؛ مبانی، مفاهیم و مؤلفه‌ها، ص ۷۹.

۲ - خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار نخبگان فرهیخته، ۲۴ مهر ۱۳۹۱، پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری.

۳ - خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار اساتید و طلاب حوزه علمیه قم، ۱۹ دی ۱۳۹۱، پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری.

پتانسیل انسانی، امکان ایجاد شبکه‌های فکری و فرهنگی گسترده‌ای را برای نشر معارف و تربیت دینی مهیا می‌سازد.

شبکه تبلیغی حوزه، از طریق سازمان‌ها و نهادهایی نظیر سازمان تبلیغات اسلامی، دفتر بین‌الملل حوزه و مرکز خدمات، در قالب اعزام مبلغ به شهرها، روستاها و حتی کشورهای دیگر، پیوند مستقیمی با بدنه جامعه ایجاد می‌کند. این شبکه هم در ایام مناسبی و هم در قالب طرح‌های مستمر تربیتی فعال است.^۱

۳- نوآوری‌های آموزشی و برنامه‌ریزی درسی

در سال‌های اخیر، حوزه علمیه به بازنگری در ساختار آموزشی خود پرداخته و نظام‌های آموزشی جدید مانند «سطح یک‌پارچه»، «سطح تخصصی» و «سطح عالی» را طراحی کرده است. این اصلاحات، علاوه بر حفظ روش سنتی، از الگوهای نوین برنامه‌ریزی درسی برای پاسخ‌گویی به نیازهای جدید بهره‌مند شده‌اند. استفاده از واحدهای مهارتی و کارگاهی در کنار دروس متنی، موجب ارتقای مهارت‌های تبلیغی، مدیریتی و پژوهشی طلاب شده است. دوره‌های فن بیان، شیوه مناظره و مهارت‌های رسانه‌ای نمونه‌هایی از این تغییر رویکرد هستند.

طراحی و اجرای رشته‌های میان‌رشته‌ای مانند فقه هنر، اخلاق پزشکی و مطالعات زنان اسلامی، از دیگر نوآوری‌های برنامه‌ریزی درسی است که حوزه را به سمت پاسخگویی به مسائلی فراتر از محدوده سنتی فقه و اصول سوق داده است.^۲

۴- استفاده از رسانه، فناوری و فضاهای نوین ارتباطی

ورود حوزه به عرصه رسانه با راه‌اندازی شبکه‌های رادیویی و تلویزیونی مذهبی مانند «معارف» و «قرآن» آغاز شد و با گسترش فضای مجازی به شبکه‌های اجتماعی، وبسایت‌های علمی و سامانه‌های آموزش آنلاین تعمیم یافت.

مراکزی همچون «مرکز ملی پاسخگویی به سؤالات دینی» و «مرکز خدمات حوزه» با بهره‌گیری از فناوری‌های نوین، امکان تعامل فوری و چندرسانه‌ای با مخاطبان را فراهم آورده‌اند و به این ترتیب، پاسخگویی به پرسش‌ها و نیازهای دینی دیگر محدود به کلاس حضوری نیست.

۱ - جبرئیلی، مهدی، جریان‌شناسی علمی در حوزه‌های علمیه، ص ۵۲

۲ - موسوی بجنوردی، سیدمحمد، فقه معاصر و مسائل نوپدید، ص ۶۷

استفاده از نرم‌افزارهای تخصصی علوم اسلامی مانند «جامع‌الحکمه» یا «درايه‌الحديث» و بانک‌های اطلاعاتی فقهی-تفسیری، سرعت و دقت پژوهش‌های علمی حوزه را ارتقا داده و این امر نقش مستقیمی در کیفیت تربیت دینی دارد.^۱

۵- تجربه‌های موفق اجرای تربیت دینی تمدن‌ساز در داخل و خارج کشور

اجرای طرح‌های آموزشی و فرهنگی در مناطق محروم کشور با اعزام مبلغان آموزش‌دیده، از نمونه‌های موفق حوزه در تربیت دینی تمدن‌ساز است. این طرح‌ها نه تنها به ارتقای سطح معارف دینی مردم کمک کرده بلکه موجب تقویت سرمایه اجتماعی و فرهنگی در این مناطق شده است. برگزاری دوره‌های فشرده معارف اسلامی برای دانشجویان و نخبگان کشورهای مختلف در قالب برنامه‌هایی نظیر «طرح ضیافت اندیشه» در مشهد، یکی دیگر از تجربه‌های موفق حوزه است که موجب انتقال آموزه‌های دینی و ایجاد شبکه‌های فکری بین‌المللی گردیده است. حضور فعال مبلغان حوزه در عرصه‌های جهانی مانند نشست‌های بین‌المللی صلح، گفت‌وگوی ادیان و مجامع علمی، فرصتی است تا تربیت دینی اسلام ناب در قالبی تمدنی معرفی شود. این اقدامات، فضای گفت‌وگو و همکاری را تقویت نموده و چهره علمی-فرهنگی روحانیت را در سطح جهانی تثبیت کرده است.^۲

۱ - نظری، محمدجواد، تبلیغ دینی در عصر دیجیتال، ص ۵۴

۲ - طاهری، حسین، فناوری اطلاعات در علوم اسلامی، ص ۷۵

نتیجه‌گیری

حوزه‌های علمیه، با پشتوانه‌ای هزارساله و اتصال عمیق به معارف و حیانی، جایگاهی بی‌بدیل در شکل‌دهی و تحول نظام تربیت دینی دارند. واکاوی تاریخی سه دوره اصلی فعالیت آن‌ها (دوران کلاسیک، معاصر پیش از انقلاب، و انقلاب اسلامی) نشان داد که حوزه نه تنها حافظ سنت دینی بوده، بلکه در بزنگاه‌های فرهنگی و سیاسی، به کانون هدایت اجتماعی و تمدنی تبدیل شده است.

بررسی‌ها حاکی از آن است که موفقیت حوزه در ایفای نقش تمدن‌ساز، وابسته به سه مؤلفه کلیدی است: اتکاء به منابع اصیل (قرآن و سنت)، انعطاف در روش و ابزار با پذیرش نوآوری، و تربیت نیروی انسانی کارآمد که هم به عمق اندیشه دینی آگاه باشد و هم مقتضیات زمانه را بشناسد. غفلت از هر یک از این مؤلفه‌ها، نظام تربیت دینی را در برابر امواج فرهنگی معاصر آسیب‌پذیر می‌سازد.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که آینده‌سازی اسلامی و تحقق آرمان تمدن نوین، نه صرفاً با تولید محتوا، بلکه با مهندسی جامع تربیتی محقق می‌شود؛ مدلی که در آن، حوزه ضمن وفاداری به چارچوب‌های علمی خود، از ظرفیت‌های رسانه‌ای، فناوری‌های نوین و شبکه‌سازی بین‌المللی بهره‌گیری.

بنابراین، راهبرد پیشنهادی این است که حوزه، ضمن حفظ هویت علمی و اخلاقی، به سمت یکپارچه‌سازی مأموریت آموزشی، تربیتی و فرهنگی با رویکردی تمدن‌ساز حرکت کند. چنین رویکردی، ضمن پاسداشت میراث، می‌تواند حوزه را به «موتور محرک» تحول فرهنگی - اجتماعی جهان اسلام در قرن بیست و یکم بدل سازد.

منابع و مأخذ

*قرآن کریم

*نهج البلاغه

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم. لسان العرب، ج ۴. بیروت: دار صادر، بی تا.
۲. الزبیدی، مرتضی. تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۱۰. بیروت: دارالهدایه، بی تا.
۳. البیهقی، احمد بن حسین. شعب الإیمان، ج ۶. بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۰ق.
۴. اعرافی، علیرضا. سند تحول حوزه های علمیه. قم: مرکز مدیریت حوزه های علمیه، ۱۳۹۸.
۵. برگر، پیتر. جامعه شناسی دین، ترجمه فریدون وحید. تهران: انتشارات علمی، ۱۳۷۹.
۶. پارسانیا، حمید. تمدن اسلامی؛ مبانی، مفاهیم و مؤلفه ها. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۰.
۷. جبرئیلی، مهدی. جریان شناسی علمی در حوزه های علمیه. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۸.
۸. جوادی آملی، عبدالله. تربیت دینی در قرآن کریم. قم: اسراء، ۱۳۹۲.
۹. خامنه ای، سیدعلی. بیانات در دیدار اساتید و طلاب حوزه علمیه قم، ۱۹ دی ۱۳۹۱. پایگاه اطلاع رسانی دفتر مقام معظم رهبری.
۱۰. خامنه ای، سیدعلی. بیانات در دیدار نخبگان فرهیخته، ۲۴ مهر ۱۳۹۱. پایگاه اطلاع رسانی دفتر مقام معظم رهبری.
۱۱. راغب اصفهانی، محمد. المفردات فی غریب القرآن، ج ۲. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۸.
۱۲. رسول جعفریان. تاریخ تحولات سیاسی ایران. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۴.
۱۳. سبحانی، جعفر. فقه و زندگی سیاسی. قم: مؤسسه امام صادق (ع)، ۱۴۲۵ق.
۱۴. طاهری، حسین. فناوری اطلاعات در علوم اسلامی. قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، ۱۳۹۷.
۱۵. فیروزآبادی، مجدالدین محمد. القاموس المحيط، ج ۳. بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۲۶ق.

۱۶. کلینی، محمد بن یعقوب. الکافی، ج ۱. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۱۷. مدرسی طباطبایی، سید حسین. مکتب در فرآیند تکامل، ترجمه احمد آرام. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۵.
۱۸. مطهری، مرتضی. انسان و سرنوشت. تهران: صدرا، ۱۳۸۷.
۱۹. مطهری، مرتضی. پیرامون انقلاب اسلامی. تهران: صدرا، ۱۳۸۶.
۲۰. موسوی بجنوردی، سیدمحمد. حوزه و فناوری نوین. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۴۰۰.
۲۱. موسوی بجنوردی، سیدمحمد. فقه معاصر و مسائل نوپدید. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار(ع)، ۱۳۹۹.
۲۲. موسویان، غلامرضا. فقه‌های مضاف؛ رویکردها و بایسته‌ها. قم: نشر معارف، ۱۴۰۰.
۲۳. نادری، عزت‌الله، و سیف، علی‌اکبر. روان‌شناسی تربیتی. تهران: سمت، ۱۳۸۹.
۲۴. نظری، محمدجواد. تبلیغ دینی در عصر دیجیتال. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۴۰۱.